

Trajan Stojanović: Zatvorena privreda – svet u zatvorenoj mreži ekosistema¹

© Equilibrium, Beograd,
Vlajkovićeve 11

Izvor: Traian Stoianovich,
*Balkan Worlds: The First and
Last Europe*. M. E. Sharpe,
New York – London, 1994, pp.
345–354 (srp. prev. *Balkanski
svetovi: Prva i poslednja
Evropa*. Equilibrium, Beograd,
1997, str. 404–414).

Bilo pod osmanskom komandnom privredom, bilo u uslovima periferiziranih balkanskih privreda XIX i XX v., relevantne političko-teritorijalne jedinice morale su da izlaze na kraj s činjenicom da su stavovi njihovih ljudskih populacija prema drugim ljudskim populacijama, kao i stavovi prema proizvodnji i ne-humanim populacijama, imali osnovu u lokalnim interesima koje su te populacije nameravale da štite, a ne u poimanju zemlje kao zatvorenog sistema zamršenih međudnosa između ljudskih i drugih populacija koje se među sobom nadmeću i uzajamno pomažu, s jedne strane, i oskudnih resursa s druge strane.

Antropolog Klod Levi-Stros primećuje, međutim: “Pravo na život, i na slobodan razvoj živih vrsta koje su još uvek zastupljene na zemlji, jedino je pravo koje se može nazvati neotuđivim – iz prostog razloga što nas nestanak bilo koje vrste ostavlja s neispunjivom prazninom u sistemu stvorenog sveta.” Taj princip ne predstavlja “pravo čoveka s obzirom na životnu sredinu” već “pravo životne sredine s obzirom na čoveka”. Možda bi, međutim, bilo bolje izneti slučaj ne kao stvar prava nego kao pitanje opstanka čoveka kao vrste. Preduslov opstanka ljudske vrste je opstanak velikog broja biljnih i životinjskih vrsta i izbegavanje iznenadne neravnoteže. Ali, i evolucija vrsta je stvar stvaranja neravnoteže. Trenutne neravnoteže u čijem je nastanku sudelovala ljudska vrsta javljale su se još otkad je čovek postao tvorac vatre, naoružao se sekirom i uzeo u ruke plug. Međutim, ritam u kome se taj proces događao u toku poslednjih dva ili tri stoleća se ubrzao. Na Balkanu se početak tog ubrzanja može nazreti u vremenu oko 1830.

¹ Izbor pasusa iz ovog poglavlja priredio Vlastimir Đokić

Povećanje na Balkanu, između 1500. i 1800, broja domaćih životinja je bilo pogubno za neke biljne vrste, pa čak i za neke vrste divljih životinja (smanjivši njihov životni prostor). Moguće je međutim, da je opadanje, ili stabilizacija, ukupnog broja ljudskih bića ublažilo efekat povećanja broja domaćih životinja. S druge strane, periodi uništavanja šuma bili su i periodi porasta stanovništva i širenja zemljoradnje. Period u kome su balkanski šumski resursi najrasipnije trošeni bilo je kratko razdoblje između 1830. i 1900. Može se uporediti sa uništavanjem šuma u Francuskoj između 1600. i 1800, ili s uništavanjem šuma u Engleskoj u ranijem razdoblju.

Smešten na ušću Save u Dunav i u blizini Tise i Tamiša, pritoka Dunava, Beograd je uživao u izobilju ribe – krupnim štukama i šaranima, morunama i kečigama – sve do sredine XIX veka. Godine 1852. na beogradskoj se pijaci još uvek povremeno moglo nabaviti ikru morune tešku i preko trideset kilograma. Ako je nivo vode bio nizak u proleće, malo moruna je prodiralo dalje od brzaka kod Oršave, ali su se mogle naći u Vidinu. Ubrzo potom međutim, usled širenja parobrodske plovidbe Dunavom i Savom, došlo je do smanjenja količine ribe u Beogradu i drugim dunavskim lukama.

Razvoj balkanske industrije – tokom više od pola veka kao privatnog i državnog preduzetništva, i tokom četiri decenije pod nominalno komunističkim tutorstvom – naročito razvoj poljoprivrede u Bugarskoj, doveo je do sve većeg nadmetanja oko oskudnih vodnih resursa između uzvodnih država (Albanija, Bugarska, Jugoslavija od pre 1991), u kojima reke imaju svoje izvore, i nizvodnih država (Grčka, evropska Turska), u kojima im se nalaze ušća. Tako je korišćenje vode Meste/Nestosu za potrebe bugarske industrije i poljoprivrede rezultiralo, između 1975. i 1990, 60-procentnim padom protoka vode Nestosa u Grčku. Rast balkanskih gradova i razvoj turizma suočava sve balkanske zemlje s dodatnim problemom: kako da preusmere vodu iz područja gde je ima u izobilju u područja nove koncentracije ljudskih populacija.

Industrijski razvoj i eksploatacija prirodnih resursa dostigli su vrhunac 1990. u velikoj ekološkoj krizi Crnog mora, koja se poklopila s velikom socio-političkom i ekonomskom krizom, za koju su, u ovoj ili onoj meri, komunisti, kapitalisti i potrošačka kultura – kako sektor ponude tako i sektor potražnje – bili svi zajedno odgovorni. Sovjetska, turska, rumunska i bugarska eksploatacija resursa Crnog mora se posle 1950. g. u toj meri ubrzala da je četiri decenije kasnije u moru preostalo malo ribljeg sveta. Sa hiljadu tona godišnje (1950) crnomorski ulov kečige opao je na deset tona (1989). Broj komercijalnih ribljih vrsta pao je sa dvadeset šest (1970) na pet (1991). Ulov sardela od strane ribarske flote Turske opao je sa 340.000 tona (1987) na manje od 15.000 tona (1989). Foke su nestale iz Crnog mora, a broj delfina smanjio se sa milion, koliko se procenjuje da je bilo 1940, na oko 200.000 (1990). Bilo je još uvek sitnih skuša i meduza; ove druge proždirele su jaja i larve ostalih riba.

Među uzrocima pošasti koja je došla muklo bili su zagađenje i prekomeran izlov ribe, kao i tokom druge polovine XIX v. ali sada uvećanom brzinom. Poremećaji životne sredine možda su bili odgovori na pomeranja u lancu ishrane, ili su pak možda oni uzrokovali ta pomeranja, dovodeći do promena u prehrambenoj mreži ili načinima na koje se lanci ishrane drže na okupu ili reaguju na promene u procesima prenošenja energije koje se zbivaju na nivou geosistema. Moguće je da su ih još složenijim učinile eventualne, još uvek ne posve sigurno ustanovljene, klimatske promene.

Važan činilac u ovoj jednačini bilo je i samo Crno more, u koje utiču slane vode Sredozemnog mora. S druge strane, ono prima srazmerno malo sveže vode od svojih reka pritoka. Povrh toga, usled preusmeravanja rečne vode za brane i irigacione projekte, između 1950-ih i 1980-ih, sveža voda koja stiže do Crnog mora je umanjena za jednu petinu. Godine 1990. gornji sloj mora, debljine od nešto manje od sto metara, sadržavao je kiseonik. Ispod tog gornjeg poklopca, međutim, dakle u devet desetina morske sadržine, ležala je masa od vodonik-sulfida i metana u kojoj malo živih bića može da živi a kamoli da napreduje. Uklještenom između sve većih količina sulfida i metana u dubini, s jedne strane, i štetnih deterdženata, pesticida, herbicida i đubriva u gornjim vodenim slojevima, s druge, biljnom i životinjskom svetu Crnog mora pretilo izumiranje.

Na Balkanu, kao i u ostaloj Evropi, rafinerije nafte, hemijska postrojenja i nuklearni reaktori locirani su blizu mora ili reka. Mađarska nuklearna elektrana Pakš nalazi se blizu Dunava, južno od Budimpešte. Bugarska nuklearna elektrana Kozloduj, građena između 1969. i 1975, zauzima sličan položaj, blizu Dunava, na pola puta između Vidina i Nikopolja i nekih dvesta kilometara severno od Sofije. U rumunskom donjem toku Dunava, 1972. je započeta izgradnja nuklearne elektrane u Černavodi. Prekinuti 1978, radovi na izgradnji nastavljeni su 1980. Nuklearna elektrana u Krškom, na desnoj obali Save severozapadno od Zagreba, puštena je u rad 1981. Suočena sa protivljenjem opštine Zadar, hrvatski projekat nuklearne elektrane na jadranskom ostrvu Viru je napušten u korist elektrane kod Privlake, na pola puta između Vukovara (grada izloženog najtežem razaranju života i imovine u građanskom ratu između Srba i Hrvata 1991) na Dunavu i Save na jugu.

Godine 1991, posle odlaska brojnih sovjetskih stručnjaka zaduženih za bezbednost i funkcionisanje, samo dva od šest od Sovjeta izgrađenih nuklearnih reaktora u Kozloduju – oni hladeni običnom vodom pod pritiskom, u potpunosti obmotani armiranim betonom i kapaciteta od po 1.000 megavata – nisu predstavljali nepotrebnu opasnost. Ostali – sovjetski reaktori starijeg tipa, hladeni običnom vodom pod pritiskom, bez zaštitnih omotača, kapaciteta od po 400 megavata – nosili su razne vrste opasnosti: isticanje nafte, pare i vode, nepričvršćeni i neobezbeđeni električni kablovi, ventili bez neophodnih delova. Havarije koje su se zbile pre 1990. g. kontaminirale su podzemne vode u okruženju elektrane.

Bugarska je isprva zatvorila samo dva od defektnih reaktora, tvrdeći da se ne može odreći ostalih jer joj Kozloduj obezbeđuje jednu trećinu ili čak dve petine potrebne električne energije. U februaru 1992, međutim, jedan drugi problem – kvar na turbini van jedne od turbinskih zgrada – doveo je do privremenih isključenja struje u zemlji u razmacima od po dva sata. Krajem 1992. g. radila su samo još dva od starijih reaktora, od kojih je jedan trebalo da bude podvrgnut opravkama tokom sedamdeset pet dana, kao i jedan od novijih reaktora. Isključenja električne energije zbog toga su učestala.

U druge vrste šteta spada zagađenje podzemne vode do koga dolazi neadekvatnim tretiranjem otpadnih voda, kontaminacija podzemne vode nitratima i fosfatima koji se nalaze u đubrivima, izlivanje hemikalija i nafte u Dunav i njegove veće pritoke, preterano isušivanje ne samo ekološki osetljive delte Dunava, nego i – otkako se raširilo gajenje žitarica – spuštanje nivoa podzemne vode u mađarskoj ravnici, zagađenje morske vode uz jadransku obalu, te zagađenje vazduha i reka uopšte. Dolazeći izdaleka, zagađenje vazduha uzrokuje salinitet, a to može dovesti do smanjenja plodnosti zemlje, naročito u područjima gde su tla krhka, kao što je slučaj u većem delu Balkana. Problem delimično nebalkanskog porekla tako postaje balkanski problem.

Pesticidi, herbicidi i đubriva izazivaju dodatna zagađenja tla. Kako se tlo neprestano oštećuje, ono može prestati da reaguje na hemijske podsticaje. Kada se jednom porast prinosa žita na taj način zaustavi, dalji rast mogao bi sasvim stati, osim po cenu još većih ekoloških i ekonomskih žrtava.

Rast proizvodnje dobara u poslednjih stotinu ili dvesta godina imao je kao posledicu oslobađanje velikih količina toplotnog zagađenja, kome su izloženi svi narodi sveta nezavisno od toga koliko mu doprinose. Neka dobra koja je čovek proizveo moguće je reciklirati. Međutim, zasnovano na sadašnjem znanju, recikliranje materije kao i prenošenje energije od proizvođača do potrošača ili od jedne vrste potrošača do druge vrste potrošača samo je 80–90 odsto efikasno u svakoj etapi. Povrh toga, recikliranje dobara iziskuje dodatno trošenje energije, što kao rezultat ima proizvodnju još većeg otpada (toplote). Uzdržavanje od recikliranja, opet, dovodi do oskudice željenih dobara, za kojima su na Balkanu kao i drugde povećana očekivanja.

Bazični izvori energije kao što su uglj i nafta mogu se obnoviti tek tokom čitavog jednog geološkog razdoblja, i neravnomerno su raspoređeni. Njih na Balkanu ima, ali su nedovoljni ili su slabog ili osrednjeg kvaliteta. Čak ni Rumunija, svojevremeno izvoznica nafte, više ne poseduje dovoljne količine ni za sopstvene potrebe.

U međuvremenu, svet je praktično postao jedan zatvoreni sistem u ekonomskom kao i u ekološkom smislu. Jer posle poimanja zemlje kao zatvorenog sistema materijala, kako je sugerisao švajcarski ekonomista Žan Herenšvand (Jean/Johann Daniel Caspar

Herrenschwand) tokom 1780-ih, a eksplicitnije zastupao T. R. Maltus deceniju kasnije, došlo je, posle 1830, do raspada komandnih privreda starog tipa, uključujući tu i komandnu privredu Osmanskog carstva. Zatim je došao red, između 1948. i 1990, na komandne privrede novog tipa s centralizovanim planiranjem, čiji je raspad možda i nehotice pripremio razdor između Staljina i Tita ili Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, jer je prihvatanje ideje o “zasebnim putevima u socijalizam” dovelo u pitanje ideju o zatvorenom sovjetskom svetskom sistemu.

(...)

Treba li balkanski narodi da i dalje koriste rasipničke spoljašnje razvojne obrasce, ili treba da ustanove svoj obrazac ili obrasce sa osnovom u vlastitim polihronim iskustvima i perceptualnim i konceptualnim sposobnostima svojih naučnika i humanista? Ako se opredele za ovo potonje, oni se moraju poduhvatiti i toga da uvere Evropsku Zajednicu i druge evropske narode da je neophodno što pre započeti javnu raspravu o pravim kulturnim osnovama evropske zajednice kao takve.

Evropska zajednica koja bi zadovoljavala i opšte ljudske i posebne kulturne potrebe zahteva da u njoj budu prisutni i da se jednako glasno čuju Zapad, Sredina i Istok, katolička, protestantska i pravoslavna hrišćanska, zajedno s jevrejskom i muslimanskom tradicijom, sve dotle dok svi ostaju privrženi francuskoj revolucionarnoj tradiciji slobode i jednakosti pred zakonom i dok se potpisuju ispod načela da prava povlače sobom i dužnosti.

Održiva, uverljiva, autonomna evropska kulturna zajednica možda će morati i da definiše svoje prirodne resurse kao zajedničku baštinu celoga sistema evropskih kultura. Možda će morati da se obaveže na to da će održavati uzajamno blagotvornu ravnotežu između biljnih, životinjskih i ljudskih populacija svog geokulturnog sistema.

Jedan takav pristup zahtevaće strogo regulisanje upotrebe vode, zemljišta, vazduha i energije. Kako čovečanstvo bude unapređivalo i uvećavalo svoj ulog znanja, Evropska Zajednica i druge kulturno-ekološke zajednice sveta možda će moći da olabave ta ograničenja. Podvrgnuta gore pomenutim kontrolama, tržišna privreda – bez kapitalizma, koji teži privilegijama i monopolu – biće i ostvarljiva i poželjna. Lagan ekonomski rast, naročito u nerazvijenim i umereno razvijenim područjima, mogao bi takođe biti ostvarljiv, naročito ukoliko se proizvodnja energije putem kontrolisane fuzije, na eksperimentalnoj bazi ostvarena krajem 1991. u fuzionom reaktoru (Joint European Torus) u Oksfordširu (Engleska), a dalje unapređena decembra 1993. u fizičkoj laboratoriji Prinostonskog univerziteta, bude u praksi realizovala. Ako taj pokušaj urodi plodom, Evropa, Amerika i druga društva sveta mogli bi imati na raspolaganju proces koji, poput solarne energije, proizvodi malo radioaktivnog otpada i oslobađa zavisnosti od praktično neobnovljivih geoloških izvora energije.

Još jedan preduslov uspeha evropske zajednice bilo bi to da se i drugi kulturni sistemi organizuju kao slične zajednice. Među svim takvim grupama kulturnih zajednica kulturne i ekološke odbrane, slobodna trgovina trebalo bi da bude podsticana ali uslovljena zaštitom kulturno-ekološke baštine svakog sistema ili federacije kultura.

U svetu koji je praktično zatvoren ekonomski i zatvoren ekološki sistem, od suštinske je važnosti da se pogrešno ne protumači demisioniranje sovjetskog sistema, da se ostatku sveta ne nametne kapitalistički sistem koji je skoro podjednako pun mana. A to je, naravno, ono što se upravo sada događa, delimično zbog toga što je premalo ljudi kadro da shvati razliku između kapitalizma i tržišne privrede, prvog zasnovanog na realnosti privilegija a drugog na ideji neograničavane cirkulacije dobara, usluga, informacija i verovanja. Međutim, i na svetskom nivou i na nivou federacija regionalnih zajednica nacija čak i važnije od funkcionisanja tržišne privrede jeste da se osigura kulturno-ekološka baština svake federacije, uključujući i njenu “estetsku dimenziju”.

Balkan je bio prva oblast u Evropi u kojoj je raširena poljoprivreda; prva oblast, takođe, u kojoj su nastali gradovi. Usled podele hrišćanske crkve na dve glavne zajednice, latinsku i grčku ili vizantijsku, potom osmanskog osvajanja Balkana i obližnjih evropskih teritorija, a zatim i uspostavljanja komunističkih vlada u svim balkanskim državama izuzev Grčke (gde je, međutim, došlo do žestokog građanskog rata posle II svetskog rata), balkanske kulture razvijale su se u pravcima koji su odstupali od pravaca razvoja u latinskoj, keltskoj i germanskoj, katoličkoj i protestantskoj Evropi. Posle sredine XVIII v., a naročito posle 1789, međutim, narodi i kulture Balkana od Jadrana do Crnog mora, od Panonske ravnice do Egejskog mora, počeli su da se ponovo pridružuju evropskim kulturama, potvrdili su svoju solidarnost s Evropom, učestvovali su u stvaranju Evrope II (Evrope posle 1789), Evrope zasnovane na odbacivanju načela privilegija. Balkan je tako postao poslednja grupa teritorija koja je priključena evropskim kulturama, čak i posle Rusije koja se pridružila Evropi ranije – ali Evropi privilegija.

Hoće li deo Balkana sada biti isključen iz evropske zajednice? Hoće li institucionalizovana Evropska Zajednica (zvana Unija) istrajati u svojoj potčinjenosti Nemačkoj, nastavljajući da u Evropu uključuje samo Slovence katoličke vere i istočne Evropljane koji su tradicionalno antiruski i antikomunistički raspoloženi? Hoće li ona imati strpljenja i pameti da stvori dinamičnu kreativnu kulturnu zajednicu sa aktivnim učešćem balkanskih naroda? Hoće li Evropa i balkanski narodi, na kraju krajeva, odgovoriti mudrije na povlačenje drugog oblika komandne privrede i na vaskrsavanje retrogradnih “nacionalizama” – koje ne treba brkati s kulturnim autonomijama – što se izdaju za nadu civilizacije, kapitalizma i čovečanstva?

(...)